

HADİS USULÜNDE RÂVİ VE RİCAL TENKİDİNİN TEOLOJİK TEMELLERİ

Râwi in Hadith Methodology and Theological Basics of Rijal Criticism

Bekir TATLI*

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi:	20.05.2020
Kabul Tarihi:	20.10.2020
Yayın Tarihi:	25.12.2020

Özet

Bu makalemizde, Türkçede “eleştiri” kelimesiyle eş anlamlı olup, çoğu zaman olumsuz çağrışım yapan “tenkit” kelimesinin Hadis Usulündeki karşılığı olan “rical tenkidi” konusunun teolojik kökenlerini inceledik. Esasen İslâm toplumu tenkit zihniyetiyle oldukça erken bir devirde tanışmış; özellikle Kur’an ve Hz. Peygamber eleştirel bakışın en güzel örneklerini sunarak adeta sahabeye bunun dersini vermiştir. Gerek ayetlerde gerekse Hz. Peygamber’in hadis ve sünnetlerinde pek çok konunun eleştirel biçimde ele alındığı tespit edilmiştir. Hatta zaman zaman Allah tarafından Rasûlullah’ın ya da sahabenin bazı davranışlarının bile tenkitten kurtulamadığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan, Allah Teâlâ’nın ve onun kutlu elçisinin tenkitten hiçbir zaman hakkaniyetten ayrılmadığı görülmektedir. Zira Kur’an ve Hz. Peygamber zaman zaman tenkide konu olan davranışları nedeniyle müşrikleri, kâfirleri, münafıkları, Yahudi ve Hristiyanları tenkide tâbi tutmuştur ancak bu tenkit uygulamaları çok güzel bir şekilde gerekçelendirilmiştir.

Daha sonraki devirlerde ise sahabenin kendi aralarında bu tenkit zihniyetini en güzel biçimde işlettiği anlaşılmaktadır. Hadis tarihinde özellikle hicri birinci asrın ortalarından itibaren gündeme gelmeye başlayan “fitne” sonrasında hadis rivayetlerinde bir zorunluluk halini alan sened/isnâd kullanımı vasıtasıyla rical tenkit faaliyetleri de görülmeye başlamıştır. Öyle ki, Hadis ilmiyle başlayan bu rical tenkidi yine aynı alanda cerh-ta’dil ilmi şeklinde kendini göstermiş ve sahabe hariç Rasûlullah’tan hadis rivayet eden bütün insanlar bu tenkitten payına düşeni almıştır. Sahabe ise birbirleri tarafından “adalet” yönünden değilse de “zabt” yönünden tenkide tâbi tutulmuştur. Hadis tarihinde işlenen bu tenkit faaliyetinin dün-yada bu çapta bir benzerini görmek ya da gösterebilmek ise bizce mümkün değildir.

Netice-i kelâm, tarihte çok güzel bir şekilde işletilmiş olan tenkit zihniyetine günümüz Müslümanları olarak bizler de her zamankinden çok daha muhtacız. İslâm ümmetini tekrar eski ihtişamlı zamanlarındaki gibi şaha kaldıracak asil ruhun bu tenkidi bakış açısından geçtiğine inanıyoruz. Bunun için de tarihte daha çok Ehl-i Rey tarafından temsil edilen ve hem naslara hem de akla gereken önemi veren Hanefî-Mâtürîdî çizgisini takip etmenin faydalı olacağına inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: Râvi, tenkit, eleştirel düşünce, sahabe, ehl-i rey

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, be-kir.tatli@hbv.edu.tr ; 2019 Eylül ayından beri Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi’nde (KTMÜ) misafir öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. bekir.tatli@manas.edu.kg , <https://orcid.org/0000-0002-9948-6148>

Giriş

A. Râvi

“Rivayet eden/nakleden” anlamında çok geniş bir kapsamda kullanılması mümkün olan “râvi” kelimesinin Hadis Usulü ilmindeki anlamı, Hz. Peygamber’den doğrudan veya vasıtalı olarak kavli, fiilî veya takrirî türden bilgi içeren herhangi bir nakilde bulunan kişi demektir. Kapsamın biraz daha genişletilip, sadece *Rasûlullah’a* değil, *sahabe* ve *tâbiûna* ait söz ve davranışlar hakkındaki bilgileri aktaran kimseler için de bu kelimenin kullanılması mümkündür. Bu anlamda tarihte gelip geçmiş herhangi birinden veri aktaran kimselerden ziyade, özellikle “Hz. Peygamber’in hayatından” bilgiler nakleden kişilere râvi denilir ki, Rasûlullah’tan bir şey nakletmenin ne kadar büyük sorumluluk gerektirdiği, son derece önemli ve faziletli bir iş olduğu hakkında çok şey söylemek mümkündür. Nitekim şair de hadis râvilerini şöyle diyerek övmüştür:

وَمَنْ طَلَبَ الْفَيْهَ ثُمَّ الْحَدِيثَ فَإِنَّ لَهُ هِمَّةً عَالِيَةً مِدَادُ الْفَقِيهِ عَلَى تَوْبِهِ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِنَ الْعَالِيَةِ
رُؤَاةُ الْأَحَادِيثِ فِي عَصْرِ نَاجُومٍ وَفِي الْأَعْصُرِ الْخَالِيَةِ وَلَوْ تَشْتَرِي النَّاسُ هَذِي الْعُلُومَ بِأَرْوَاحِهِمْ لَمْ تَكُنْ عَالِيَةً

“Fakihin elbisesindeki mürekkep (lekesi) bize pahalı şeylerden daha sevimlidir. Kim fıkhı, sonra da hadisi öğrenirse, onun gayreti çok yücedir. İnsanlar ruhları karşılığında bu ilimleri satın alsalar, (yine de) çok pahalı sayılmaz. Asrımızdaki hadis râvileri, (tıpkı) geçmiş asırlardakiler gibi birer yıldızdır.”¹

Her ne kadar sahabe ve tâbiûn neslinin birtakım bilgilerini, fetvalarını vs. sonra gelenlere intikal ettirenlere de râvi denilmesi mümkün ve vaki ise de; aslında “nakledilen şeyin türü açısından” işin merkezinde her hâlükârda Rasûlullah (a.s.) olduğunu bilmemiz lâzımdır. Çünkü sonraki nesiller için sahabe ve tâbiûnun sözlerinin/davranışlarının bir değer ifade etmesi, esasında onların aldıkları eğitimin bir şekilde Hz. Peygamber’le irtibatlı olmasından kaynaklanmaktadır. Yani sahabenin özellikle dinî/ahlâkî konulardaki söz ve davranışları bizim için önemlidir; zira onlar Rasûlullah’ın eğitiminden geçmiş, elde ettikleri birikimi ondan almış, onun sayesinde kendilerini aşmış ve dünyaya nam salmış, diğer bir ifadeyle onun talebeleri olma şerefine ermiş kişilerdir. Bu açıdan onların söz ve davranışlarında Hz. Peygamber’in bir tesirinin olmadığını düşünebilmek mümkün değildir. Öyle ki onlardan gelen bu tür bilgiler zahirde “mevkuf” olsa bile, en nihayetinde bunlarda “merfû” olma imkân ve ihtimali söz konusudur. Zaten Hadis Usulünde “*hükmen merfû*”² kavramıyla ifade edilmek istenen de budur. Tâbiûna ait bilgiler de böyledir; onlar da sahabenin elinde yetişmiş, kazandıkları ilim ve irfanı sahâbî hocalarından bizzat almış olmaları hasebiyle, onlara dair yapılan nakillerde de aslında sahabenin tesirini görebilmek mümkündür. Nitekim tâbiûn dönemi ve sonrasında

¹ Cezâiri, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, II, 791. Hadis râvilerinin fazileti hakkında ayrıca bkz. Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*, s. 163-174.

² Bkz. İbnü's-Salah, *Ulûmu'l-hadis*, s. 120; Münâvî, *el-Yevâkit ve'd-dürrer*, II, 182-185; Âlu Humeyd, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, s. 142-143.

ekol haline gelen bütün fikhî ve itikâdî mezheplerin bir şekilde sahabenin büyük temsilcilerinden birilerine dayandığı hepimizce malumdur. Söz gelimi Ebû Hanife ve Hanefî mezhebi için örnek alınan sahabe temsilcileri, özellikle müçtehit kimlikleriyle ön plana çıkan Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali gibi sahâbilerdir.³ Hatta Ebû Hanife,

مَا جَاءَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَعَلَى الرَّأْسِ وَالْعَيْنِ، وَمَا جَاءَ عَنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِخْتَرْنَا، وَمَا كَانَ مِنْ عَيْرِ ذَلِكَ فَتَحْنُ رِجَالًا وَهُمْ رِجَالٌ

“Rasûlullah’tan gelen şeylerin başımızın üstünde yeri vardır. Rasûlullah’ın ashabından gelenlerde tercihte bulunduk/ bulunuruz. Bunun dışındakilere gelince, onlar adamsa biz de adamız!”⁴ derken, özellikle “fikhî ve içtihadî” ile tanınmış sahâbilerin görüşlerini diğerlerine, yani Hz. Peygamber’in söz ve uygulamalarına “lafzî ve şeklî” yaklaşan sahabeninkine⁵ tercih ettiğini açıkça ortaya koymuştur. Ebû Hanife ve mezhebinin fikhî ve içtihadî ile tanınan sahabeyi diğerlerine tercih etmesi aynı zamanda Hanefî mezhebinde “râvinin fakih olma şartının” ilke olarak benimsenmesine de sebep olmuştur ki biz bu konunun ayrıntılarına girmeden sadece işaret etmekle yetiniyoruz.⁶ Bizim burada asıl vurgulamak istediğimiz nokta, tâbiûnun söz ve davranışlarının şekillenmesinde de sahabe-i kiramın etkisinin büyük olduğudur ki bu gayet normal bir durumdur.

Dolayısıyla sahabe ve tâbiûn görüşleri, nesilden nesile Hz. Peygamber’in etkisi ve yönlendirmesiyle filizlenip gelişmiştir. Konumuz açısından bunun önemi, ister sahabeden isterse tâbiûndan gelmiş olsun, az önce işaret ettiğimiz gibi her hâlükârda bunlar Rasûlullah’tan nakledilen merfû rivayetlerle birlikte ele alınıp incelenmeleri mümkün hatta gerekli olan naklî bilgi türleridir⁷ ve bunların tamamını nakleden insanların hepsi de birer “râvi” konumundadır.

Diğer bir bakış açısıyla esasen Hz. Peygamber’in bizzat kendisi de bir râvidir ki, Allah Teâlâ’dan almış olduğu vahyi/bilgileri eksiksiz bir biçimde bizlere “aktaran” en önemli aracı konumundadır. Zaten Arapça “nebi”, Farsça “peygamber”, İngilizce “messenger” vs. kelimeleri de “haberci/haber getiren” anlamında olup, Allah’tan aldıkları bütün bilgileri insanlığa ulaştıran kutlu elçileri ifade etmek üzere kullanılır ve bütün peygamberlerin bu “râvi” yönüne işaret eder. Öyle ki, haber getirme anlamında son Peygamber Hz. Muhammed ile diğer peygamberler (*hepsine selâm olsun*) arasında bir fark da yoktur.

³ Bkz. Karadaş, “Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci”, s. 57-58; Çeker, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri”, s. 164.

⁴ Bkz. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe*, s. 97; İbnü's-Sâ'âti, *Mecma'u'l-bahreyn*, I, 33, şu lafızlarla:

مَا جَاءَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَعَلَى الرَّأْسِ وَالْعَيْنِ أَبِي وَأُمِّي، وَلَيْسَ لَنَا مُخَالَفَةٌ، وَمَا جَاءَ عَنِ الصَّخَابَةِ عَمْرًا، وَمَا جَاءَ عَنْ غَيْرِهِمْ فَهُمْ رِجَالٌ وَنَحْنُ رِجَالٌ.

⁵ Sahabenin Sünnet’e zâhirî, fikhî ve içtihadî yaklaşımları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 153 vd.

⁶ Ayrıntılar için bkz. Tsiligkir, “Hanefilere Göre Haberin Kiyasa Aykırı Olması Durumunda Râvinin Fakih Olma Şartı”, s. 72-74.

⁷ Sahabe ve tâbiûna ait söz ve davranışları ifade eden *mevkuf* ve *maktû* rivayetleri en kapsamlı şekilde bulabilmek için *musannef* ve *muvatta'* türü hadis kitaplarına bakılmalıdır. Bu anlamda bu eserlerin birer hazine olduğunu düşünüyor ve bunları literatüre kazandıran âlimlerimize şükran borçlu olduğumuzu ifade etmek istiyoruz.

Evet, Hz. Muhammed (s.a.) de diğer peygamberler de bu anlamda birer râvidir. Buradan hareketle, bir olgu olarak “Yüce Allah’tan aldığı bilgiyi sonrakilere aktarma, rivayet etme/tebliğ” görevinin çok kutsal ve sorumluk isteyen bir şey olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz.

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ

“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilenleri tebliğ et; eğer yapmazsan, elçilik görevini yerine getirmemiş olursun!”⁸ ayet-i kerimesi de bu görevin ne büyük bir sorumluluk olduğunu anlatmaya kâfidir. Aynı istikamette Rasûlullah (a.s.) da, “Sözümü işitip belleyen ve duyduğu gibi başkalarına aktaran kimselerin Allah yüzünü ağartsın!”⁹ diyerek yine bu işin önemine vurgu yapmıştır.

Dolayısıyla, rivayet işi son derece önemlidir ve tarihte bu görevi yerine getiren kimseler her şeyden önce peygamberler olmuşlar ve sonraki râviler için bu işin nasıl icra edilmesi gerektiğini uygulamalı olarak insanlığa göstermişlerdir. Bu anlamda peygamberlerde olduğu gibi bir râvinin de en önemli vasfının “güvenilirlik” olduğunu söylememiz gerekir. Bu vasıf genel olarak bütün peygamberler için “sıdk” ve “emanet” kelimeleriyle¹⁰; özelde son Peygamber Hz. Muhammed için ise onlarla birlikte “el-Emin” sıfatıyla¹¹ kendini göstermiştir. Bir râvi için bu sıfat olmazsa olmazdır¹²; öyle ki söylediği şey konusunda güven vermeyen bir kimsenin muhatapları nezdinde kabul görmesi yahut kısa süreli kabul görse de onların kafasında ve gönlünde ilelebet yer edinebilmesi mümkün değildir. İslâm’da “münafık” addedilen kimselerin söylediklerinin güven vermemesi de bu yüzdendir. Çünkü nifak sahibi kişilerin, bukailemün gibi buldukları her ortamda farklı renklere bürünebilme kabiliyeti (belki de kabiliyetsizliği demek lazım) sergilediklerinden, hangi davranışlarının gerçek olduğunu anlayabilmek sıradan insanlar için imkânsızdır. Hatırlayalım ki, yakın geçmişte acı bir şekilde tecrübe ettiğimiz malum örgüt (FETÖ/PDY) mensuplarının da en önemli ayırıcı vasıflarından biri, muhatabına güven vermeyen “çok görünümlü kişilikleri” idi. Hatta bu özellik her şeyden önce mezkûr örgüt mensuplarının isimlerinde kendini göstermekteydi. Çünkü sizin dün “Muaz”, “Selman”, “Abbas”, “Talip” vb. adlarla tanıdığınız bir kişinin yarın bir gün karşınıza “Mus’ab”, “Nuri”, “Hasan”, “Veysel” gibi bambaşka bir isimle çıkması kuvvetle muhtemeldi. Hangi isim gerçektir, bunlardan başka kaç takma isim daha kullanırlar, onu da kestirebilmek mümkün değildir. Bu farklı isimler ve sergilenen değişik silüetler gerçekte kamufle olmanın bir işareti ve

⁸ Mâide, 5/67.

⁹ Birbirine yakın lafızlarla Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Mes’ûd, Cübeyr b. Mu’tim, Enes b. Mâlik gibi sahâbilerden yaygın olarak rivayet edilmiştir. Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 221 (no: 4157), XXI, 60 (no: 13350); Ebû Dâvud, *İlim* 10, (no: 3660); Tirmizî, *İlim* 7 (no: 2656, 2657, 2658); İbn Mâce, *Mukaddime* 18 (no: 230, 231, 236).

¹⁰ Peygamberlerde bulunan “bir beşer olarak vahiy alma, emanet, sıdk, fetanet, tebliğ, ismet” gibi genel nitelikler hakkında bkz. Esen, “Peygamberlik (Nübüvvet) ve Peygamberler”, s. 94-97.

¹¹ Hz. Peygamber’e İslâm’dan önce bile verilen “el-Emin” sıfatı hakkında bkz. Algül, “Emin”, *DİA*, XI, 111.

¹² Bu nedenle Hadis Usulünde bir râvide bulunmaması gereken en önemli iki vasıf “kizbü’r-râvi” ve “ittihâmü’r-râvi bi’l-kizb”dir. Bkz. Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I, 282-295; Erul, “Sahabe Döneminde “Tekzib” Olgusu...”, ss. 455-489.

aracıdır; çünkü ortada birilerinden gizlenen, açığa çıkmasından endişe duyulan kusurlar vardır. Buna karşılık gerek peygamberleri gerekse sahabeyi, karşısındakini bir müddet sonra hayal kırıklığına uğratabilecek derecede böyle kötü sürprizler ve farklı kimliklerle görebilmek ihtimal dâhilinde değildir. Nitekim, o yüce şahsiyetlerin en önemli özelliği, alâmet-i fârikası; “oldukları gibi görünmek ve göründükleri gibi olmak” suretiyle ve çizdikleri istikamet dolu bir hayatla (*hidayet/sünnet*) muhataplarına “güven” vermektir. Bu olduğu zaman muhataplar da ona güvenecek ve yolunu onun gösterdiği istikamette belirleyecektir. “Güven” anlamına gelen ve “**e-m-n**” kökünden türeyen “mü’min” kelimesinin de hem Esmâ-i Hüsnâ’dan¹³ olduğunu hem de Müslümanlara verilen bir vasıf olarak kullanıldığını da burada hatırlamakta fayda vardır. Yani karşısındakine güven vermek, doğrudan kişinin imanı ile alakalı bir husustur ki, iman veya güvenden biri olmayınca diğersinin de olmayacağı, en azından zedeleneceği anlaşılır.

Demek istediğimiz odur ki, Hz. Peygamber’e dair bir nakilde bulunan herhangi bir râvinin en önemli vasfı güvenilirliktir ki bunun Hadis Usulündeki kısaca karşılığı “sika, sıdk, itkan, sebt” olmaktır.¹⁴ Bir râvinin güvenilirliğini gösteren temel parametre ise onun İslâm’a mensubiyet/aidiyet duygusuyla hareket etmesi yani müslüman olmasıdır. Bu demektir ki, müslüman olmayan bir insanın daha en başından “râvi” sıfatını alması mümkün değildir. Ahmed Naim’in ifadesiyle: “*Kâfirin icazet ile tahammülü sahihdir. Nitekim semâi da -sahih idi. Yalnız rivayeti muteber olmak için İslâm’a gelmesi meşrutdur.*”¹⁵ Bu da gayet doğal bir sonuçtur; zira müslüman olmayan birinin Hz. Peygamber ile ilgili naklettiği haberlere güven olmayacağını bilmemiz lâzımdır. Çünkü müslümanlık, kişiyi yalandan, hele ki bu dinin rol modeli ve lideri olan Peygamber’e yalan isnat etmekten alıkoyan en önemli kalkan durumundadır. Bu nedenle müslüman olmak râvide aranan şartların en başında gelmektedir.

Elbette ki kişinin müslüman olması, onun güvenilir (sika) olduğunu ispat etmek için yeterli değildir. Çünkü toplum içinde müslüman olduğunu söylediği, İslâm’ın istediği birtakım ibadetleri/ritüelleri yaptığı halde yalan söyleyen, müşterisini aldatan, emri altındakilere zulmeden, haksız ve adaletsiz uygulamalara imza atan nice kişiler olduğu hepimizce malumdur. Burada klasik kelâm tartışmalarından, “amel-imandan bir cüz müdür, değil midir” konularına girecek değiliz. Anlatmak istediğimiz şey; rivayetin kabulünde temel şart, râvinin müslüman olmasıdır ancak bu müslümanlık, her şart ve durumda kendini güvenilirlik ve dürüstlük vasıflarıyla birlikte göstermek zorundadır. Çünkü Hz. Peygamber’in tarifıyla “*Müslüman, elinden ve dilinden diğer müslümanların/insanların güven duyduğu kimsedir.*”¹⁶ Aksi takdirde şerhinden emin olunmayan müslümanlık, bir iddia olmaktan ileri gidemez.

¹³ Esmâ-i Hüsnâ’daki *el-Mü’min* ismiyle birlikte diğer isimler için bkz. Tirmizî, Deavât 83 (no: 3507; hasen-garib diyor); İbn Mâce, Dua 10 (no: 3861). Ayrıca bkz. Tatlı, *Mimari Hadisleri*, s. 102-103.

¹⁴ Bkz. Hâkim, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadis*, s. 14 (üçüncü nevi). Adâlet ve zabt vasıflarına sahip râviler hakkında kullanılan ta’dil lafızlarından biri olan “sika” kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yücel, “Sika”, *DİA*, ss. 175-176.

¹⁵ Ahmed Naim, *Sahih-i Buhari Muhtasari*, I, 429.

¹⁶ Mesela bkz. Buhârî, İman 3-4 (no: 10, 11); Nesâî, İman 8-9 (no: 4995, 4996).

Dolayısıyla haber naklinde görev alan ister sahabe isterse sonraki nesiller söz konusu olsun, râvi için sika olmak temel belirleyici kriterdir ve bir râvide bulunması gereken bundan başka sıfatlar da elbette vardır.¹⁷ Bu noktada sahabe neslinin de râvi halkalarından birincisini hatta en önemlisini teşkil ettiğini hatırlamamız gerekir. Peki, güvenilirlik vasfı sahabe için de araştırılması gereken bir şart mıdır? İşte bu konu, sahabenin adaleti ile yakından ilgilidir.

Klasik Hadis Usulünde *الصَّحَابَةُ كُلُّهُمْ عَدُولٌ* “Sahabenin tamamı udüldür.”¹⁸ şeklinde bir kaide vardır. Bunun anlamı, cerh ve ta’dil sisteminde rical tenkidi yapıp da bütün râviler adalet ve zabt gibi temel noktalarda inceden inceye denetlenirken, sahabe nesli için bu yapılmaz ve onların hepsi de adalet sahibi olarak kabul edilir, demektir. Dikkat edilirse bu kuralda sahabe neslinin sadece “adalet” yönüyle tezkiye edilmesi söz konusu olup “zabt” yönünden bir ön kabul bahis konusu edilmemiştir. Zira sahabenin udül olması, onlardan hiçbirinin bilerek-isteyerek bir yalan uydurup da onu Hz. Peygamber’e isnâd etmesinin, üstelik de diğer sahabenin bu duruma sessiz kalışının kabul edilemez oluşu anlamına gelir ki bu da gerçekten makuldür. Çünkü sahabeden hiç birinin böyle bir davranışa cesaret edebileceğini düşünmemiz mümkün değildir. O sahabe ki, insanüstü bir gayretle Kur’an-ı Kerim’i nesilden nesile en güvenli şekilde aktarma görevini eksiksiz yerine getirmişlerdir ve onların sayesinde bugün dünyanın dört bir yanındaki müslümanların ellerinde tek bir Mushaf vardır. İşte aynı sahabe topluluğunun Kur’an karşısında sergiledikleri bu özverili gayretin hadis rivayetlerine yansımadığını, onlardan bir kısmının hadis uydurup bunu Rasûlullah’a isnâd etme cüreti gösterebildiklerini, diğer sahabenin de buna sessiz kaldıklarını kabul etmek, her şeyden önce akla ve insan şahsiyetinin bu derece zıt biçimde kişilikler sergilemesinin (şahsiyet parçalanmasının) imkânsızlığı ilkesine aykırıdır; yahut da onlardan her birinin -hâşâ- münafıkça hareket ettiklerini kabul anlamına gelir ki bu asla doğru bir yaklaşım değildir. Diğer taraftan sahabe-i kiramdan pek çoğunun Peygamber’e yalan isnadı konusundaki meşhur/mütevâtir tehdit dolu hadisin (...مَنْ كَذَّبَ عَلَيَّ...)¹⁹ muhatabı olmamak için, rivayet konusunda da çekingen davranmadığı, mecbur kalmadıkça hadis rivayet etmediği, Hz. Peygamber’den hadis nakletme işini daha çok kendi aralarında bulunan işin ehline yani bunu meslek olarak edinen sahâbîlere bıraktıkları da bilinen bir gerçektir.²⁰ Bütün bunlar düşünüldüğünde sahabeden herhangi birini Hz. Peygamber’e yalan isnadı konusunda itham altında bırakmak -özellikle Peygamber’in hayatta olduğu süreçte- asla kabulü mümkün olmayan bir husustur. Bu yüzden bize göre de

¹⁷ Hadis Usulünde “metain-i aşere” denilen ve bir râvide “bulunmaması” gereken kusurlar hakkında bkz. Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I, 282-337.

¹⁸ İbnü’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 56 (dokuzuncu nevi); Nevevî, *et-Takrîb ve’t-teysîr*, s. 50; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I, 19-25.

¹⁹ Mesela bkz. Buhârî, *İlim* 38 (no: 106-110). Mütevâtir kabul edilen bu hadis hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Kuzudişli, “Men Kezebe Aleyy...”, *Marife*, ss. 137-166; Erul, “Sahabe Döneminde “Tekzib” Olgusu...”, s. 461-462.

²⁰ Bu anlamda hadis rivayetiyle en fazla meşgul olan ve binin üzerinde rivayeti olan Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas, Cabir b. Abdillâh ve Ebû Sa’id el-Hudrî’den oluşan 7 sahabeyle “müksirûn” denilmiştir. Bunlara bin sayısına yakın rivayeti olan Abdullah b. Mes’ûd ve Abdullah b. Amr b. Âs’ın ilave edildiği de olmuştur. Bilgi için bkz. Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I, 25-26; Ağırman, “Müksirûn”, *DİA*, XXXI, 534.

sahabenin tamamının zabt açısından değil ama adalet bakımından “udûl” kabul edilmeleri son derece doğru bir karardır.²¹

Diğer taraftan, bütün bu söylediklerimiz, “sahabenin adaleti” noktasında geçerlidir. Yoksa onlar hata ve günahtan tamamen uzak ve asla yanılmayan, kusur işlemeyen insanlar değildir; öyle olmaları da beklenmemelidir zaten. Yani sahabeden bazılarının “zabt” kusurları sebebiyle tenkide uğraması mümkün hatta vakidir. Söz gelimi sahabeden kiminin diğer bazı sahâbîlere yönelttiği eleştiriler bağlamında Bedreddin ez-Zerkeşi'nin (ö. 794/1392) *el-İcâbe li irâdi me's-tedrakethü Âişe ale's-sahâbe* adlı eseri, özellikle Hz. Âişe'nin sahabenin bazı rivayetlerine yönelttiği eleştirileri bir araya toplayan güzel bir eserdir.²² Zerkeşi söz konusu eserinde Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in bazı eşlerinin yanı sıra sahabeden şu isimlere yönelik itirazlarını serdetmiştir: Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, İbn Ömer, Abdullah b. Amr, Ebû Hüreyre, Ebû Sa'îd el-Hudrî, İbn Mes'ûd, Ebû Musa el-Eş'arî, Zeyd b. Sabit, Zeyd b. Erkam, el-Berâ b. Âzîb, Abdullah b. Zübeyr, Cabir b. Abdillâh, Ebû Talha, Ebû'd-Derdâ, Abdurrahman b. Avf, Fâtıma bnt. Kays.²³ Hz. Âişe bu sahâbîlerin rivayet ettikleri hadisleri tenkit ederken onları özellikle Kur'an'a, Sünnet'e, hadise, kendi aklına-reyine, dil-mantık kurallarına ve tarihi gerçeklere arz etmiş; bununla birlikte adı geçen sahabeyi sadece zabt açısından eleştirirken, onları adalet yönünden asla suçlamamıştır.²⁴ Hz. Âişe dışında başka tenkitçi sahâbîler de vardır.²⁵

Dolayısıyla bazı sahâbîlerin adalet değil zabt kusurları sebebiyle tenkide uğradığı açıkça anlaşılmaktadır.²⁶ Bunu daha da ileriye götürerek, sahabenin sadece zabt değil adalet yönüyle de tenkit edilmesi gerektiğini söylemenin, onların müslümanlıklarını yahut İslâm'daki samimiyetlerini sorgulamanın ve bu konuları tartışmaya açmanın iyi niyetle bağdaşır bir tarafı olmadığı kanaatindeyiz.²⁷

²¹ Esasen “adalet” kavramının içerisine “kizbü'r-râvî”, “ittihâmü'r-râvî bi'l-kizb”, “fısku'r-râvî”, “cehâletü'r-râvî” ve “bid'atü'r-râvî” girmekte olup, kişinin dürüstlüğü daha çok kizb ve fık ile yakından ilişkili olması hasebiyle biz de burada daha çok kizb ve fık çerçevesinde konuları ele almaktayız. Buna karşılık sahabenin “cehâletü'r-râvî” açısından ele alınarak tenkit edildiği modern çalışmalar da vardır. Bunlardan biri için bkz. Erul, “Cehâletü'r-Râvî Açısından Sahâbînin Durumu”, ss. 167-184.

²² Zerkeşi'nin bu kitabı yeni bir tertip ve tercüme ile Bünyamin Erul tarafından dilimize kazandırılmıştır. Bkz. Zerkeşi, *el-İcâbe*, thk. M. Bünyamin Erul, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004/1425; Zerkeşi, *Hz. Âişe'nin Sahabeğe Yönelttiği Eleştiriler*, çev. düz. Bünyamin Erul, 2. bs. Kitabiyat Yayınları, Ankara 2002.

²³ Bkz. Zerkeşi, *İcâbe*, s. 143-262.

²⁴ Bkz. Zerkeşi, *İcâbe*, s. 52-77.

²⁵ Sahabenin birbirini tenkidi ve münekkit sahâbîler hakkında ayrıca bkz. Âşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti* s. 250-267.

²⁶ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in vefatının ardından bazı sahâbîler arasında özellikle siyasî meseleler yüzünden anlaşmazlık ve sürtüşme çıktığı ve bunun günümüze de yansıyan acı sonuçları olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır. Bu durum sahabenin adaleti açısından değerlendirildiğinde, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki süreçte bazı sahâbîlerin “küllühüm udûl” anlayışına aykırı davrandıkları da söylenebilir. Bu yönde bir değerlendirme için bkz. Evgin, Abdulkadir, “Hadis'e Dayalı Bazı Problemlerin Günümüze Yansımaları”, *Dinî Araştırmalar*, 2002, cilt: V, sayı: 13, ss. 177-186, s. 180-181.

²⁷ Buna rağmen tarihte kimi sahâbîler hakkında cerh ifadeleri kullanan âlimler de yok değildir. Söz gelimi İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), genellikle sahabeden en son vefat eden kişi olduğu kabul edilen Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leyis'i (ö. 110/728) “rec'at” inancına sahip olduğu iddiasıyla zayıf sayması ve onun rivayetini tenkit etmesi burada örnek olarak verilebilir (Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 174). Ne var ki İbn Hazm'ın bu tavrı asla kabul görmemiş ve münekkit âlimler bir aşırılık olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Karahan, “İbn Hazm'ın Râvî Tenkidinde Eleştirilen Yönleri...”, s. 133. Az yukarıda bahsedilen rec'at inancı, bazı Şii gruplarına göre imamın ölümden veya gaybete

Sahabeden sonra gelen nesiller için ise cerh ve ta'dil âlimleri tarafından yürütülen zaman zaman oldukça acımasız bir tenkit süreci olduğunu görmekteyiz. Hatta biz bu tenkit sürecinin yer yer nesnel/objektif kriterlerin ötesinde oldukça öznel/sübjektif birtakım eleştirilerle işletildiğine de şahit olmaktadır.²⁸ Esasında bizi böyle bir çalışma yapmaya iten asıl sebep de budur. Ancak şimdilik bu konunun ayrıntılarını başka bir çalışmaya bırakma niyetindeyiz.²⁹

Burada şu kadarını söyleyelim ki, hadis rivayetlerinin senedlerini teşkil eden ricalin adeta kılı kırk yararcasına, müteşeddit ve müte'annit bir şekilde tenkit edilmesi noktasında, râvilerin özellikle adalet ve zabt yönünden incelenmeye tâbi tutulması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu gereklilik neticesinde *metain-i aşere* denilen on tenkit noktası belirlenmiş ve sahabe dışında bütün râviler bu tenkidin muhatabı olmuşlardır. Bu işin ne derece objektif biçimde yürütüldüğünü veya bunun ne kadar mümkün olduğunun bazı örneklerini yapmayı planladığımız diğer çalışmamızda ortaya koymayı düşünüyoruz. Bu noktada her ne kadar *metain-i aşere* gibi nispeten nesnel görünen tenkit kriterleri belirlenmiş olsa da, özellikle sosyal bilimlerde rical tenkidinin bu tür esaslara uygulanmasının ne derece objektif sonuçlar doğuracağını bir sonraki başlıkta kısaca ele almak uygun olacaktır.

B. Sosyal Bilimlerde Öznellik/Nesnellik

Cerh-Ta'dil ilminin temel vazifesinin rical tenkidi olduğunu; hadis rivayetlerinin senedlerini teşkil eden bütün râvilerin de adalet ve zabt açısından tenkide tâbi tutulup haklarında olumlu ya da olumsuz bir değerlendirme yapmanın zorunluluk arz ettiğini biliyoruz.³⁰ Ancak rical tenkidinde bahis konusu araştırmanın nesnesi bizzat şahıslar olduğundan, bu tenkidin objektif ve nesnel bir biçimde yapılmasının zorluğu da izahtan varestedir/uzaktır. Çünkü insan dediğimiz varlığı, velev ki *metain-i aşere* gibi tenkit noktalarını esas alarak olsun, inceleyip tahlil etmek son derece zordur. Vâkıa bir bitkiyi ya da biyolojik malzemeyi laboratuvar şartlarında inceleyerek içindekiler hakkında detaylı rapor çıkarabilmek ve kesine yakın derecede nesnel yorum yapabilmek mümkündür. Ancak böyle bir incelemeyi sosyal bir varlık olan ve biyolojik, fizyolojik, psikolojik, sosyolojik, velhasıl maddî ve manevî birçok yönü ve karmaşık ilişkiler ağı olan insan üzerinde yaparak, tahlil sonuçlarını bir rapor halinde sunmak maalesef imkân dâhilinde değildir. Zira ne kadar çaba sarf edersek edelim, ne denli yakından tanırsak

girmesinden sonra zuhuru, İsnâaşeriyye Şiası'na göre ise kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya dönmesi anlamındadır (Bkz. Üzüm, "Rec'at", *DİA*, XXXIV, ss. 504-506). Bu durumda İbn Hazm, Ebû't-Tufeyl'i bid'atçı olarak nitelendirip onu "adalet" açısından tenkit etmiş olmaktadır.

²⁸ Söz gelimi İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) Ebû Hanife (ö. 150/767) hakkında serdettiği aleyhte rivayetleri burada hatırlayabiliriz. Onun naklettiği, Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) ömrünün sonlarına doğru onu terk ettiği; Ebû Hanife'nin (çok saygı duyduğu hocası) Hammad b. Ebî Süleyman'dan (ö. 120/738) hadis işitmediği halde ondan rivayette bulunduğu yönündeki iddiaları ve Ebû Hanife'nin İmam Mâlik'ten daha az bilgili olduğunu vurgulamaya çalışması son derece taassup içeren sübjektif değerlendirmeler olarak dikkat çekmektedir. Ayrıntılar için bkz. Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve el-Cerh ve't-ta'dil'indeki Metodu", s. 25.

²⁹ Bu konuyla ilgili devam eden bir kitap çalışmamız olup, ayrıntıları oraya bırakmak istiyoruz.

³⁰ Cerh-Ta'dil ilmi hakkında bkz. Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52-58 (on sekizinci nevi); Ahmed Naim, *Sahih-i Buhari Muhtasari*, I, 350-364.

tanyalım insanı analiz ederek matematik kesinlikte veriler elde etmemiz -en azından eldeki imkânlarla şimdilik ve muhtemelen ileride de- mümkün görünmemektedir.

Evet, onları daha yakından tanıdıkça insanlar hakkında vereceğimiz hükümlerde yanılma payı mutlaka gittikçe azalacaktır ancak bu oran hiçbir zaman sıfıra da inmeyecektir.

Esasen tanımadığımız her insan büyük bir soru işaretidir. Onu daha yakından tanımaya başladıkça bu soru işareti gittikçe küçülecek, küçülecek, küçülecek... Ama hiçbir zaman asla tamamen yok olmayacaktır. Yıllardır tanıdığımız insanların gün gelip bizleri yanıltması yahut bizim onları hayal kırıklığına uğratacak davranışlar sergilememiz her zaman ihtimal dâhilindedir. Ancak böyle bir ihtimal var diye insanlar hakkında hiçbir zaman yargıda bulunmamak gerektiğini de söylüyor değiliz. Elbette rical tenkidinde incelemeye konu olan kişiler râviler yani insanlardır; onlar hakkında da bir şekilde hüküm vermek ve onların cerh-ta'dil açısından durumlarını ortaya koymak gerekmektedir. Verilecek hükümlerin yüzde yüz doğru ve matematik kesinlik ifade etmediğini bilsek de böyle bir ameliye her hâlükârda gerçekleştirilmek durumdadır. Çünkü bizzat Kur'an-ı Kerim bizlere, ileride pişman olmamak ve istenmeyen sonuçlarla karşılaşmamak için haber getiren kişileri mutlaka araştırmamızı emretmektedir.³¹

Dolayısıyla onlarca cildi bulan cerh-ta'dil eserlerimizde yer alan binlerce râvi hakkında verilen *sika*, *sebt*, *hucet*, *sadûk*, *asdaku'n-nâs*, *zayıf/sakîm*, *münkeru'l-hadis*, *kezzâb*, *ekzebü'n-nâs* vb. değerlendirme lâfızları³² hakkındaki yaklaşımımız, bunların nihai hükümler olmadığı yönündedir. Yani bir râvi hakkında bu sıfatlar kullanılarak değerlendirme yapıldığında bizlerin zihninde sadece “yaklaşık” bir anlam şekillenecek ve bizler de senedin sıhhat durumuyla ilgili “ihtimall” bir hüküm vermiş olacağız; zaten bunun dışında da yapabilecek fazla bir şey olmadığı anlaşılıyor. Bu noktada şayet bir râvi ile ilgili âlimlerimiz “ittifak ederek” olumlu/olumsuz bir hüküm vermişlerse, bu hükmün doğruya yakın olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu anlayacağız ki bunda fazla bir sorun olmadığını söyleyebiliriz. Ancak asıl problem aynı râvi hakkında verilen hükümlerin değişkenlik arz etmesi; bazı âlimlerin cerh ederken diğer bazılarının ise ta'dil yönünde tercihte bulunmalarıdır. Bu durumda herhalde yapılacak iş, varılan hükmün kesinlik ifade etmediğini söyleyerek râvi hakkında olumlu ve olumsuz değerlendirmeler olduğunu vurgulamak ve en sonunda “tevakkuf” etmektir. Durum hangi merkezde olursa olsun, râviler hakkında ister ittifakla kabul veya red isterse tevakkuf yönünde karar verilsin, varılan sonuç hiçbir zaman matematik kesinlik ifade etmeyecektir. Çünkü bir râvinin makbul ya da merdud olduğu yönünde ittifakla karar verilse bile yine de verilen bu hükmün yanlış olması muhtemeldir; zira karar verenler bir şekilde yanıltılmış ya da yanıltılmış olabilirler.

³¹ Hucurat, 49/6.

³² Elfâz-ı cerh ve ta'dil hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Âlu Humeyd, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, s. 190-194; Ahmed Naim, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, I, 390-398.

Şunu da vurgulamak ve itiraf etmek gerekir ki, cerh-ta'dil hususunda eski âlimlerin râvilerle ilgili değerlendirme imkânlarının bize göre çok daha fazla olduğunu kabul etmek zorundayız. Çünkü eski ulemamız râvilere veya yakın çevrelerine bizzat ulaşarak onları tanıma veya o zamanda yaşayan âlimlere sorma, bilgilerini teyit etme imkânına da sahiptiler. Bizler için ise böyle bir ihtimal söz konusu olmayıp, ancak zamanımıza kadar ulaşma şansını yakalamış devasa boyutlardaki biyografi, tabakât ve cerh-ta'dil eserlerine müracaatla karar vermeye çalışabiliriz. Bu yüzden bizlerin vereceği hükümler eski ulemamıza göre oldukça dezavantajlı bir konumda ve yanılma payı/ihtimali çok daha yüksek olacaktır. Bizler sadece “metin tenkidi” anlamında geçmiş âlimlerimizle eşit şartlarda değerlendirme imkânı elde edebiliriz, o da sahip olduğumuz muazzam hacimli külliyata hâkim/vâkıf olma şartıyla; bu konuda bir vukuf olmazsa metin tenkidinde de yine dezavantajlı oluruz. “Sened tenkidi” anlamında ise ancak eski âlimlerin kanaatlerini cem etme ve bunların hangi istikamette yoğunlaştığını tespit ederek yaklaşık bir sonuca ulaşma yönünde bir çaba sarf edebiliriz. İşte bu çalışmamızda bizim vurgulamak istediğimiz de budur; yani ulaştığımız sonuçların bizi ancak “tevakuf” edebileceğimiz bir noktaya götüreceğini, bunun ötesinde yapacağımız yorumların ise kesinlik arz etmeyeceğini bilmek zorundayız.

Neticede şunu ifade edebiliriz ki, sosyal bilimlerin karakteri fen/matematik bilimlerine asla benzemez; dolayısıyla bunlarda varılan sonuçlar “ihtimalli” olmaya çok daha yakındır. Ancak yine de rical tenkidi anlamında matematik kesinlikte olmasa bile karar verilmek durumundadır. Verilen kararın nihai olmadığı, yanılma payının az veya çok mutlaka bulunduğu bilindikten sonra bunda fazla bir tehlike de söz konusu olmayacaktır. Bu yüzden sonraki bölümde Hadis Usulünde tenkidin yeri ile ilgili biraz daha ayrıntılı bilgi vermek istiyoruz.

C. Râvi/Rical Tenkidi ve Gerekliliği

Tenkrit kelimesi özellikle son asırda Türkçede anlam daralmasına uğrayarak sadece “olumsuz” anlamda bir değerlendirme yapmak (eleştiri)³³ anlamında kullanılır olmuş ve sevimsiz/antipatik bir hal almıştır. Günümüzde bu kelime kullanılarak, “Birini veya bir şeyi tenkit etti” denildiğinde hep o şeyin veya kimsenin olumsuz yönlerini dile getirdi” manası anlaşılmaktadır. Bu haliyle her ne kadar aksini iddia etsek de, herhalde hiçbirimiz tenkitten pek hazzetmeyiz. Hatta bazılarımız açık gönüllülükle “tenkide açık olduğunu” ve “insanların kendisini rahatlıkla tenkit edebileceğini, görüşlerindeki hataları/kusurları dile getirebileceklerini” diliyle söylemiş olsa da; kısa hayat tecrübemiz böyle söyleyen kişilerin bile tenkitle karşılaştıklarında bunu hazmetmekte zorlandıklarını, içten içe kendisini tenkit eden kişi veya kişilere kin besleyebildiklerini göstermiştir. Yani aslında iddiamızın aksine pratikte hiçbirimiz tenkitten hoşlanmayız. Olması gereken tabii ki bunun tersidir ve tenkide teşekkürle karşılık vermektir; ancak insanoğlunun teoriyle pratiği birleştirmesi ve eylemlerinin söylemleriyle uyum içinde olması hiç de öyle kolay bir şey değildir. Hâlbuki Arapça tenkit kelimesiyle aynı kökten

³³ Bkz. Tenkit: Eleştirme, eleştiri. <https://sozluk.gov.tr/> (19.05.2020 tarihli erişim)

gelen “nakd”, “intikâd”, “tenakkud” kelimeleri “madeni paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, sözün **güzel** ve **kusurlu** yanlarını ortaya koyup açıklamak/inceleme yapmak” gibi özünde hem “olumlu” hem de “olumsuz” (نَقْرُهُ لِيُخْتَبَرَهُ أَوْ لِيَمْتَرَّ جَبْدَهُ مِنْ رَدِيئِهِ) değerlendirme anlamı içerir³⁴; ne var ki dilimize bunun sadece olumsuz yanı miras kalmıştır. İşaret ettiğimiz gibi bu da Türkçedeki anlam daralmasına delalet etmektedir. Bununla birlikte burada biz de bir anlam daralmasına işaret etmekle beraber tenkidin gerekliliğini ele alacağımız bu kısımda kelimenin Türkçedeki bu olumsuz anlamını öne çıkararak kullanacağız ve vereceğimiz örnekler hep olumlu değil, menfi yöndeki değerlendirmelerden oluşacaktır.

Hadis tarihinin en önemli kelimelerinden birinin “tenkit” olduğu bilinmektedir. Öyle ki bu kelime diğer ilim dallarının hepsinden daha önce ve en fazla Hadis Usulü ilminde yer bulmuş ve “*râvi/ricâl tenkidi*” ve “*sened kullanımı*” olarak kendini göstermiştir. Bu anlamda Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729): “*Bu ilim dindir; dolayısıyla dininizi kimden aldığınıza bakın.*”³⁵; Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797) ise: “*İsnâd dindedir; isnâd olmasaydı, dileyen dilediğini söylerdi!*” demiştir.³⁶ Yani tenkidin bir nevi Hadis Usulü geleneğindeki adı ve karşılığı, rical tenkididir, sened/isnâd kullanma mecburiyetidir; daha genel bir ifadeyle cerh-ta’dil’dir. Bu anlamda rivayet geleneğinde rical tenkidi konusunda Hadis ilmi’nin öncülüğünü vurgulamamız ve bu konuda hakkı teslim etmemiz gerekir. Hatta dünya tarihinde Hadis ilmiyle boy ölçüşebilecek herhangi bir ilim dalı olduğunu zannetmiyoruz. Zira diğer ilim dallarının hiçbirinde Hadis ilminde olduğu gibi kapsamlı ve sistemli bir rical tenkidinin mevcudiyetini görebilmek mümkün değildir. Hatta Hadis ilminin bu konuda diğerlerine faikiyeti/üstünlüğü öyle baskın bir hal almıştır ki, tarihte bir dönem isnadlı Hadis rivayet geleneği diğer ilimleri de etkileyerek, belki de onları mecbur tutarak “nakle dayanan haber/bilgi aktarımında” veya “bir kitaba başlarken” sened kullanma geleneğinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle erken dönem Hadis Usulü³⁷, Tefsir³⁸, Akaid/Kelâm³⁹, Fıkıh⁴⁰, Siyer/Tarih⁴¹, Tasavvuf⁴², Şiir/Edebiyat⁴³ gibi ilim dallarında zaman zaman gördüğümüz “sened” kullanımının, Hadis Usulünde vazgeçilmez bir konuma gelen, “haberi senedli nakletme” mecburiyetinden etkilenerek ortaya çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak elbette diğer ilim dallarından ziyade rical tenkit usulü en mükemmel şekliyle Hadis’te arz-ı endam etmiştir.

³⁴ Bkz. İbn Manzûr, “nakd” md., III, 425; Zebîdî, *Tâcû'l-arûs*, “nakd” md., IX, 230; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemû'l-vasît*, “nakd” md., II, 944; Er, “Tenkit”, *DÎA*, XL, s. 458.

³⁵ Müslim, Mukaddime 5.

³⁶ Müslim, Mukaddime 5; Hâkim, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, s. 6.

³⁷ Mesela bkz. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 185 vd.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'u li ahlâki'r-râvi*, s. 6 vd.

³⁸ Mesela bkz. Süfyan es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 41 vd.; Abdurrezzak *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 37 vd.; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 115 vd.

³⁹ Mesela bkz. Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, s. 15 vd.; Muhammed b. Abdirrahman, *eş-Şerhu'l-müyesser*, s. 76.

⁴⁰ Mesela bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-âsâr*, s. 1 vd.; İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Asl*, s. 5 vd.; Şâfiî, *el-Ümm*, I, 3 vd.

⁴¹ Mesela bkz. İbn Hişâm, I, 110 vd.; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, I, 1; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 49 vd.

⁴² Mesela bkz. İbn Ebi'd-Dünya, *Sıfatü'n-nâr*, s. 13 vd.; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I, 21, 24, 25.

⁴³ Mesela bkz. Bâhilî, *Divânü Zi'r-Rumme*, I, 3-5.

Hadis tarihinde tenkit kelimesi *cerh ve ta'dil* ilminin ana kavramlarından biri olarak kendini göstermiştir. Diğer bir ifadeyle bu ilmin *omurgası* tenkittir; yani o olmazsa böyle bir ilmin varlığından neredeyse söz edilemez. Özellikle İslâm tarihinin en acı ve dramatik günlerinin başlangıcı sayılan Hz. Osman ve Hz. Ali'nin şehit edilişlerinin ardından ortaya çıkan “*fitne*”⁴⁴ döneminden sonra, Hz. Peygamber'e ait hadislerin sened zincirleriyle birlikte nakle-dilme zorunluluğu ile beraber rical tenkidi işi de sistematik olarak uygulanmaya başlanmıştır. O zamana kadar buna ihtiyaç duyulmasını gerektiren herhangi genel bir kargaşa ortamı olmamıştı. Çünkü sahabenin önemli bir kısmı hayattaydı ve yalancılık çok yaygın değildi. Herhangi birisi bir hadis rivayet ettiğinde, onun Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını çok kolay bir şekilde hayattaki sahabeye sorarak test/teyit etme imkânı vardı. Daha sonra ise durum değişmişti. Nitekim Abdullah b. Abbas (ö. 68/687): “Peygamber şöyle buyurdu, Peygamber şöyle dedi” diyerek hadis nakleden Büşeyr el-Adevî'yi dinlememiş ve bunu şöyle gerekçelendirmiştir: “*Hadise yalan karışmadan önce birisi, Peygamber şöyle söyledi, dediği zaman gözlerimiz ona dikilir, kulaklarımız onun sözlerine eğilirdi. Fakat doğru-yalan demeden rastgele konuşılmaya başlandıktan sonra artık bildiğimiz şeylerden başkasını almaz olduk.*”⁴⁵

Yani İbn Abbas'ın söylediklerinden anladığımıza göre, bir zamanlar insanlar “*Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurdu...*” dediğinde hemen gözlerini ve kulaklarını dört açan sahabe-i kiram, fitne olayından sonra tanıdık/tanımadık tabiri caizse her önüne gelenin hadis rivayet etmesiyle birlikte artık sadece tanıdıkları insanlardan hadis almaya başlamışlardı. Aynı şekilde tâbiünden büyük âlim Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729):

لَمْ يَكُونُوا يَسْأَلُونَ عَنِ الْإِسْنَادِ، فَلَمَّا وَقَعَتِ الْفِتْنَةُ، قَالُوا: سَمِعُوا لَنَا رِجَالَكُمْ، فَيَنْظُرُ إِلَى أَهْلِ الشُّبَّةِ فَيُؤَخِّدُ حَدِيثَهُمْ، وَيَنْظُرُ إِلَى أَهْلِ الْبِدَعِ فَلَا يُؤَخِّدُ حَدِيثَهُمْ

“(Önceleri) isnattan sormazlardı. Ne zaman ki fitne vaki oldu, ondan sonra bize ricalinizi isimlendirin (isimlerini vererek hadis rivayet edin) denildi. Bunun üzerine ehl-i sünnete bakılır ve hadisleri alınır, bid'at ehline de bakılır, hadisleri alınmazdı.”⁴⁶ demek suretiyle aynı fitne dönemine ve sened kullanımının başlamasına işaret etmiştir.

Bu da Hadiste rical tenkidi işinin yaklaşık hicri birinci asrın ilk yarısından itibaren başladığını göstermektedir ki gerçekten bu oldukça erken bir dönemdir.

Esasen Hadis tarihinde pek erken bir dönemde başlayan bu “**tenkit zihniyeti**”nin İslâm ümmetine hatta bütün insanlığa **Kur'an-ı Kerim** ve onun yanı sıra vahyin bize tebliğcisi

⁴⁴ Çağırıcı'nın ifadesine göre İslâm âlimleri genellikle Hz. Osman'ın öldürülmesiyle (35/656) doruk noktasına ulaşan kanlı siyasî buhranı ilk fitne kabul etmiştir. Dolayısıyla Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayı müslümanların dini ve siyasî kamplara bölünmesine yol açan, daha sonra Sünni-Şii ihtilâfının kökleşmesiyle gelecek kuşakları derinden etkileyecek olan fitnelerin başlangıcı sayılır. Batılı araştırmacıların çoğu da bu görüşe katılmakta iken Schacht ilk fitnenin, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden 89 yıl sonra Emevî Halifesi Velid b. Yezid'in (II. Velid) öldürülmesiyle (126/744) zuhur ettiğini, bu olay üzerine müslümanların zihninde artık Peygamber'in yaşayan sünnetinin ortadan kalktığı, eski iyi günlerin son bulduğu kanaatinin uyandığını belirtmiştir. Bkz. Çağırıcı, “Fitne”, *DİA*, XIII, s. 158.

⁴⁵ Müslim, Mukaddime 4; Dârimî, Mukaddime 38 (no: 440). Ayrıca bkz. Yücel, *Hadis Usulü*, s. 196.

⁴⁶ Müslim, Mukaddime 5; Dârimî, Mukaddime 38 (no: 430).

konumunda olan **Rasûlullah**'ın bir armağanı olduğunun farkında olmamız gerekir. Zira vahyin sahibi olan Allah Teâlâ Kur'an'da sık sık insanlara akıllarını kullanmayı, Allah'ın bahşettiği sonsuz nimetleri hatırlamayı, önceki ümmetlerden Allah'a karşı nankörlük eden kavimlerin ibretlik akıbetlerini düşünüp de kendilerine çekidüzen vermeyi öğütlerken, müşrik ve kâfirlerin, atalarını körü körüne taklit etmelerini her fırsatta **eleştirmiş/tenkit** etmiştir. Kur'an'ın tamamında ama özellikle de Mekki surelerde bu meyanda pek çok ibret tablosunu ve Allah'ın yönelttiği eleştiri oklarını temaşa edip okumamız mümkündür. Aşağıda bu anlamda hem Kur'an-ı Kerim'den hem de Rasûlullah'ın hayatından bazı örnekler eşliğinde, tenkit zihniyetini ve tenkidin nasıl yapılması gerektiğini görme imkânımız olacaktır.

Sözgelimi Müddessir suresinde yer alan şu ifadeler son derece dikkat çekicidir:

ذُرِّي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا (11) وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا (12) وَبَيْنَ شُهُودًا (13) وَمَهَّدْتُ لَهُ تَنْهِيدًا (14) ثُمَّ يَطْمَعُ أَنْ أَزِيدَ (15) كَلَّا إِنَّهُ كَانَ لِآيَاتِنَا عَنِيدًا (16) سَأَرْهَقُهُ صُعُودًا (17) إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ (18) فَقَتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ (19) ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ (20) ثُمَّ نَظَرَ (21) ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ (22) ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ (23) فَقَالَ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَى (24) إِنْ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ (25) سَأُصْلِيهِ سَقَرَ (26)

﴿10﴾ Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak! ﴿11﴾ Ona bol mal ve gözü önünde duran oğullar verdim. ﴿12-13﴾ Kendisine alabildiğine imkânlar sağladım. ﴿14﴾ Sonra da o hırsla daha da artırmamı umar! ﴿15﴾ Hayır, umduğu gibi olmayacak! Çünkü o, bizim ayetlerimize karşı inatçıdır. ﴿16﴾ Ben onu dimdik bir yokuşa sardıracağım! ﴿17﴾ Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti... ﴿18﴾ Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! ﴿19﴾ Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti! ﴿20﴾ Sonra (Kur'an hakkında) derin derin düşündü. ﴿21﴾ Sonra yüzünü ekşitti, kaşlarını çatı. ﴿22﴾ Sonra arkasını döndü ve büyüklük taslayıp şöyle dedi: “Bu ancak nakledile gelen bir sihirdir!” ﴿23-24﴾ “Bu, ancak insan sözüdür!” ﴿25﴾ Ben onu Sekar'a (cehenneme) sokacağım!...⁴⁷

Bu ayet-i kerimelerde Allah Teâlâ'nın eleştiriye konu yaptığı kişinin müşriklerden el-Velid b. el-Muğîre el-Mahzûmî olduğu müfessirler tarafından kaydedilir.⁴⁸ Ayetlerdeki ifadeleri daha dikkatli okuduğumuz zaman görürüz ki, Allah'ın eleştirilerine konu olan şahıs tenkit edilirken, bu tenkide neden olan haklı sebepler zikredilerek konuya başlanmaktadır. Yani Allah durup dururken yahut haksız yere ve adaletten yoksun sebeplerle eleştiri yapmamaktadır. Tenkide konu olan bu davranışlar; şahsın kendisine pek çok nimetler (servet, oğullar, imkânlar) verilmesine rağmen onun nankörlükle karşılık verip, Allah'ın ayetlerini inceden incedeye ölçüp biçerek, tekrar tekrar düşünüp, yüzünü ekşitip, kaşlarını çatıp, arkasını dönüp,

⁴⁷ Müddessir, 74/10-25.

⁴⁸ Mesela bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 19; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'an*, XIX, 71; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, VIII, 267.

büyüklik taslayarak bunları bir sihir ve beşer sözü olarak niteleyip inkâr etmesidir. O kişinin bu davranışları Allah'ın tenkidine sebep olmuş ve neticede o yakıcı bir azapla tehdit edilmiştir.

Yüce Allah, bir taraftan bizzat kendisi tenkit yaparken diğer taraftan da bizlere bunun yollarını öğretmiş; *ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ* diyerek muhatapla “en güzel şekilde” mücadeleye girişilmesini öğütlemiştir.⁴⁹ Nitekim bizzat kendisi de öyle yapmış ve tenkidini daima haklı sebeplere dayandırmıştır.

Yine Kur'an'da bahse konu olan tenkit örneklerinden birini Yüce Allah bizlere Süleyman Peygamber'in (a.s.) diliyle anlatmaktadır. Buna göre Hz. Süleyman emrindeki Hüdühüd isimli kuş ortalıktan kaybolup da onu göremeyince, *لَأَعَذِّبَنَّكَ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ* “*Ya bana geçerli bir delil getirir ya da ben ona şiddetli bir azap veririm yahut da onu boğazlarım!*” diye tehdit etmiş ve tenkit yönelmiş; Hüdühüd de ona, Saba Melikesi'nden (Belkis) ve onun toplumdandan önemli haberler getirdiğini, onların Allah'ı bırakıp da Güneş'e taptığını vs. anlatmıştı.⁵⁰ Burada konumuz açısından önemli olan husus, Hz. Süleyman'ın gözden kaybolduğu için emrindeki Hüdühüd'ü eleştirmesi ve bu eleştirinin gereğini yapıp da ceza vermemek için ondan geçerli bir mazeret talep etmesidir. Yani tenkit, hak ve adalet üzere temellendirilmiştir. Neticede o da cezayı ortadan kaldıran geçerli bir mazeret ortaya koyduğunda, Süleyman (a.s.) yine de onu cezalandırma yoluna gitmemiş, hak'tan ayrılmamıştır.

Kur'an'daki tenkit örneklerinden biri de İbrahim Peygamber ile ilgilidir. Hz. İbrahim (a.s.) kavminin taptığı putları baltayla birer birer kırdıktan sonra en büyüklerini kırmamış ve baltayı da onun boynuna asmıştı. Bir müddet sonra insanlar geldiğinde İbrahim (a.s.) onları kendi iç dünyalarıyla baş başa bırakacak ve hesaplaşma durumuna getirecek cevaplar vermişti de, yaptıkları zulmü kendi vicdanlarında şöyle itiraf etmek zorunda kalmışlardı: *فَرَجَعُوا*

إِلَىٰ أَنفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ “*Kendi vicdanlarına döndüler de, gerçekten siz zalimlerin ta kendisisiniz, dediler!*”⁵¹ Ancak onların kendi iç âlemlerinde hesaplaşmaları da bir işe yaramamış ve Hz. İbrahim'i suçlamaya devam etmişlerdi. Konumuz açısından bu olayın bizi daha çok ilgilendiren yönü; Hz. İbrahim'in putlara tapan bir kavmin yaptıklarına rıza göstermeyip onları tenkit etmesi, bu tenkidi yöneltirken balta gibi sembolik bir araçla insanların kendi vicdanlarıyla hesaplaşmalarını sağlaması, bundan da olumlu cevap almasıdır. Ne var ki vicdanları doğru söyleyen o insanlar, muhtemelen toplum içinde elde ettikleri statünün sarsılmasından korktukları için Hz. İbrahim'e direnmeye devam etmişlerdi. Bu olayda da Hz. İbrahim'in benimseydiği bir tenkit zihniyeti ve eleştirel bakış örneği mevcut olup bu tenkit metodunun en güzel yolla icra edildiği dikkat çekmektedir. Bu olayı anlatmak suretiyle de Allah Teâlâ bizlere tenkit zihniyeti kazandırmış ve benzer durumlarla ilgili bizden de aynı hareketi beklemiş olmaktadır.

⁴⁹ Nahl, 16/125.

⁵⁰ Neml, 27/20 vd.

⁵¹ Enbiya, 21/62-65.

Kur'an-ı Kerim'de en güzel tenkit örneklerinden zaman zaman bizlere misaller getiren Allah Teâlâ'nın yeri geldiğinde elçisi Hz. Muhammed'i ve sahabe-i kiramı bile tenkit ettiğini görüyoruz. Nitekim Hz. Peygamber'in Abese suresinin gelmesine de vesile olan Abdullah b. Ümmi Mektûm'a yönelik davranışı⁵²; savaşa katılmak istemedikleri için mazeret beyan eden birtakım kişilere izin veriş⁵³; ticaret kervanının döndüğünü haber alan bazı sahâbilerin Hz. Peygamber'i hutbe okurken ayakta dikilir bir vaziyette bırakıp gitmeleri⁵⁴, Allah'ın tenkidine uğrayan davranışlar cümlesinden olarak hatırlanmaya değer örneklerdir. Bu örneklerin tamamında Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de değişik vesilelerle pek çok defa övgüsüne mazhar kıldığı gerek Hz. Peygamber⁵⁵ gerekse sahabenin⁵⁶ bazı davranışlarını uygun bulmadığı için tenkide konu yapmış ve bu eleştirileri dile getirmekle bizlere tenkit zihniyetine dair önemli dersler vermiştir.

Elbette burada Kur'an'da Allah Teâlâ tarafından tenkit konusu edilen bütün fiilleri teker teker sıralama gibi bir gayemiz/imkânımız yoktur. Fatihâ'dan Nâs'a kadarki bütün sûrelere baştan sona bakıldığında müşrik, kâfir, münafık, Yahudi, Hıristiyan vb. pek çok muhatabın bir şekilde eleştiriye konu davranışlarının olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Bizim burada işaret etmek istediğimiz asıl nokta, müminler olarak bizlere tenkit zihniyetini aşılmanın, eleştirel bakışı ve bunun usulünü öğretenin bizzat Allah Teâlâ olduğunu vurgulamaktır. Yüce Allah tenkide konu yaptığı bütün mevzuları sebepleri ve gerekçeleriyle ortaya koyarak hak ve adaletten ayrılmadığını da ısrarla vurgulamıştır. İşte burada sözü edilen gerekçelendirme ameliyesi de bizzat eleştirel düşüncenin en önemli adımlarından birini oluşturmaktadır.⁵⁷

Dolayısıyla bu anlamda tenkit faaliyetini ilk başlatan Yüce Rabbimiz'dir. Bu tenkidi yaparken de Allah Teâlâ, sürekli bir adalet/hakkaniyet vurgusunda bulunur ve zulümden uzak olma vasfıyla kendini niteleyerek, muhataplarını kendi iç dünyaları ve vicdanlarıyla baş başa bırakır; akabinde onları iç âlemlerinde muhasebe yapmaya davet ederek, bir kısım amellerine yöneltilen tenkitlerin haklı bir zemine oturduğunu bizzat kendilerine söyletir/itiraf ettirir. Daha açık bir ifadeyle Allah nankörleri tenkit edip ayıplamış ancak bunun haklı sebeplerini

⁵² Abese, 80/1 vd.

⁵³ Tevbe, 9/43.

⁵⁴ Cuma, 62/11.

⁵⁵ Mesela: "Gerçekten sen çok yüce bir ahlak üzeresin." (Kalem, 68/4); "Muhakkak ki Allah'ın Rasûlü'nde sizin için en güzel örnek vardır." (Ahzab, 33/21)

⁵⁶ Mesela: "Muhammed Allah'ın Rasûlüdür; onunla birlikte olanlar kâfirlere karşı çok amansız, kendi aralarında ise son derece merhametlidirler..." (Feth, 48/29); "Muhacirlerden, ensardan ve onları en güzel şekilde takip edenlerden yarıya en önde gidenler var ya, Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olacaklardır." (Tevbe, 9/100)

⁵⁷ Bkz. Eyüpoğlu-Kurt, "İtaat Kavramının Gerekçeleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı", ss. 347-378. Yazarların tespitine göre Kur'an'ın, benimseme düzeyinde bir tutum değişimi için muhataplarını rasyonel, ahlaki, hukuki-siyasi, psikolojik ve sosyolojik açıdan tatmin edici gerekçelerle itaat veya ittibaya çağırıldığı görülmektedir. Bu nedenle Kur'an'ın, doğru ve haklı olanın tespitini yapma amacı taşıyan tüm eleştirel düşüncelere açık/uygun olduğu ve hatta bu türden eleştirel düşüncüyü metot edindiği için onu dolaylı olarak da emrettiği anlaşılmaktadır (s. 347, 355-357). Makalede Kur'an'da geçen itaat ve ittibaya ilişkin taleplerin gerekçelerinin, a) rasyonel açıdan iç tutarlılığı (akla yatkınlığı; doğruluğu); b) ahlaki açıdan iyiyi; c) bilimsel açıdan tüm nesnel/müspet esbaba tevessülü; d) hukuki-siyasi açıdan meşruluğu (örfe uygunluğu); e) psikolojik açıdan ruhsal tatmini (ölümsüzlük arzusunun); f) sosyolojik açıdan toplumsal huzuru/refahı ve g) sosyal-psikolojik açıdan da benimseme düzeyinde bir tutum değişimini sağlayıcı niteliklere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (s. 365, 374).

ve gerekçelerini de mutlaka ortaya koymuş; tenkitlerini hakkaniyetten uzak bir şekilde yöneltmemiş, kendi iç âlemlerine dönüp nefis muhasebesi yaptıklarında onların Allah'ın kendilerine asla zulmetmediğini anlayacaklarını sık sık vurgulamıştır.

Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.) de zaman zaman hayatında sahabenin bazı davranışlarını tenkit etmiş; büyük bir eğitimci olarak bizlere tenkidin nasıl yapılması gerektiğine dair kendi hayatından örnekler sunmuştur. Söz gelimi, sahabeden üç kişinin bir araya gelip kendi amellerini yetersiz görerek özeleştiri yapmaları neticesinde aldıkları bazı kararları (sürekli oruç tutmak, gece boyu uyumadan ibadet etmek ve kadınlara yaklaşmamak gibi), hutbeye çıktığı bir esnada isim vermeden eleştirmiş ve onları tedip etmiştir. Bu manada o üç kişiden birinin her gün oruç tutacağına, diğerinin geceleri hiç uyumayacağına ve sonuncusunun da kadınlardan cinsel anlamda uzak duracağına dair aldıkları kararın Hz. Peygamber'in tenkidine uğradığını ve onların bu hareketlerinin *فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي* denilerek Sünnet'e aykırı görüldüğünü hatırlatmak istiyoruz.⁵⁸ Dolayısıyla sahabenin orta yolu ihlal ederek ifrat ve tefrite düşmeleri, Rasûlullah'ın en fazla tenkit ettiği hususlardan biridir.

Yine sahabeye haccetmelerini söylediği zaman içlerinden birinin “Her sene mi?” şeklindeki ısrar dolu sorularının⁵⁹; “*visal orucu*” tutmakta kararlı olan bazı sahâbilerin fiillerinin⁶⁰; muhtemelen yaz sıcağında yolculuk halinde ramazan orucu tutulmayabileceği yönündeki talimatları gibi Rasûlullah'ın yaptığı bir şeyi yapmaktan uzak duran ve onu dikkate almayan sahabenin davranışlarının⁶¹; kıyametin ne zaman kopacağı konusundaki sürekli tekrar eden suallerin⁶²; Hz. Âişe'nin, yanına gelen ve Medine'nin en zâhîde hanımı olarak bilinen Esed oğullarından Havlâ isimli bir kadının gece uyumadan kıldığı namazlarından övgüyle bahsetmesinin⁶³ vs. de “aşırılık” görülerek Hz. Peygamber'in tenkidine uğrayan konulardan olduğunu söyleyebiliriz. Bu örneklerin sayısını daha da artırmamız mümkündür. Dikkat edilirse, bu tenkit noktalarının her birinde *istikamet* ve *adalet* denilen “orta yoldan bir sapma” olduğundan dolayı Peygamber (a.s.) tarafından bir eleştiri söz konusu olmuştur.

Dikkat çekici diğer bir örnekte anlatıldığına göre; Hz. Peygamber (s.a.) bir gün damadı Hz. Ali ve kızı Fatıma'yı sabah namazına kaldırmak üzere onların kapılarını çalmıştı da, Hz. Ali: “*Ey Allah'ın elçisi! Ruhlarımız Allah'ın elindedir; O istediği zaman bizleri uyandırır!*” diye karşılık vermişti. Onun bu cevabına herhangi bir karşılık verme gereği duymayan ancak son derece üzülen/hayıflanan Hz. Peygamber, hem *وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا* “*İnsan tartışmaya ne*

⁵⁸ Mesela bkz. Buhâri, Nikah 1 (no: 4776); İbn Fethu'l-bârî, I, 81; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XX, 65-66 (no: 3605).

⁵⁹ Tirmizî, Hac 5 (no: 814); Tefsiru'l-Kur'an 6 (no: 3055); İbn Mâce, Menâsik 2 (no: 2884, 2885).

⁶⁰ Buhâri, İtisâm 5 (no: 6869); Ebû Dâvud, Sıyam 24 (no: 2360, 2361); Tirmizî, Savm 62 (no: 778).

⁶¹ Buhâri, İtisâm 5 (no: 6871); Müslim, Fezail 127 (no: 2356); İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhâri*, IX, 286-287; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 513.

⁶² Mesela bkz. Humeydî, *Müsned*, II, 502; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502-503; Buhâri, İlim 2 (no: 59), Fezâilü's-sahâbe, 6 (no: 3485); Müslim, Fiten 136.

⁶³ Mesela bkz. Ahmed, *Müsned*, XL, 290 (24245); Buhâri, İman 31 (no: 43); İbn Mâce, Zühd 28 (no: 4238); Nesâî, Kıyâmü'l-leyl 17 (no: 1642); Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai İmam Mâlik*, I, 347 (no: 63); Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XI, 346-347 (no: 1511).

*kadar da çok düşkündür!*⁶⁴ ayetini okumuş hem de dizlerini döverek dönüp gitmişti.⁶⁵ Böyle yapmakla Rasûlullah (s.a.) insanoğlunun nankörlüğüne dikkat çekmiş; teşekkür edilmesi gereken bir duruma cedel ile karşılık verilmesine sitem etmiştir. Diğer taraftan bu örnekte, tenkide yönelik davranışlar sergileyen kimse, isterse kızı ve damadı gibi en yakını/sevdikleri olsun, Hz. Peygamber'in gerektiğinde eleştiriden asla geri durmadığı dikkatimizi çekmektedir.

Konumuz açısından bütün bu örneklerin önemi, Yüce Allah'ın yaptığı ve öğrettiği gibi, bizzat Rasûlullah'ın da zaman zaman tenkitçi bir bakış açısı sergilediği konusunda net mesajlar vermesidir.

Kendi hayatında eleştirel eğitimin çok güzel örneklerini veren Rasûlullah'ın terbiyesinde yetişen ashab-ı kiramın da elbette bu eğitimden nasiplerine düşeni aldıklarında şüphe yoktur. Nitekim sahabeden pek çoğunda bu eleştirel zihniyetin örneklerine sık sık rastlıyoruz. Elbette burada vurgulamakta fayda vardır ki, sahabeden tenkitçi zihniyeti ile daha çok ön plana çıkanlar, Hz. Peygamber'in çeşitli uygulamalarına lafzî ve şekilci yaklaşan kişiler değil, fikhî ve içtihadî yaklaşım sergileyen müçtehit sahâbiler olmuştur.⁶⁶ Rasûlullah da, zaman zaman bazı tercihleri sebebiyle bizzat kendisine yönelik sahabenin eleştirilerine ses çıkarmadığı gibi, tabiri caizse, "Siz kim oluyorsunuz da beni eleştiriyorsunuz?! Ben bir Peygamberim! Haddinizi bilin!" gibi bir tavır içine girerek onlara tepki de göstermemiş, tam tersine onları müsamaha ile karşılaşmıştır. Bu konuda aklımıza ilk gelen örnek Hudeybiye antlaşması sırasında, sahabeden bazılarının Hz. Peygamber'e tepki göstererek onun emirlerine itaatte gecikmesidir. Sahabe Medine'ye yaklaşık 500 km mesafede bulunan ve o günün şartlarında oldukça zorlu yolculuk meşakkatlerine katlanarak heyecan içinde ulaştıkları Mekke'ye girmeye hazırlanıyorlardı. Ne var ki, kısa süreli umre ziyareti maksadıyla girişlerinin müşriklerce engellenmesi; İslam'ı tercih eden ve babası Süheyl b. Amr'dan kaçıp kurtularak Müslümanlara sığınan Ebû Cendel'in kâfirlere geri teslim edilmesi vb. ağır şartlara rağmen Hz. Peygamber Müslümanlara sabır dilemiş, antlaşma maddelerini imzalamış; akabinde de sahabeye kurbanlarını kesip tıraş olmalarını emretmişti. Fakat sahabe-i kiram onun emirlerini uygulamaya yanaşmamış ve böyle bir antlaşmayı imzaladığı için onu eleştirmekten geri durmamıştır. Ancak bir müddet sonra Ümmü Seleme validemizin de işareti ve tavsiyesiyle Hz. Peygamber önce kendisi kurbanını kesmiş ve tıraşını olmuş, peşinden de sahabenin her biri, neredeyse öfkeden birbirlerini öldürecek bir halet-i ruhiye içinde teker teker Peygamberlerinin emirlerini yerine getirmişlerdi.⁶⁷ Konumuz açısından bu hâdisenin önemi, sahabenin Hz. Peygamber'i eleştirme cüretini göstermiş olmaları ve belki bundan daha da önemlisi, onların bu tenkitlerine bizzat Rasûlullah'ın imkân verip müsamaha göstermesidir.

⁶⁴ Kehf, 18/54.

⁶⁵ Buhârî, İ'tisâm 18, no: 6915; Müslim, Salâtü'l-müsâfirin 206 (no: 775); Nesâî, Kıyâmü'l-leyl 5 (no: 1611).

⁶⁶ Bunlar arasında özellikle Hz. Ömer en başta gelmekte olup, onun yanı sıra hulefâ-i râşidin, abâdile, Hz. Âişe, Ubâde b. es-Sâmit, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Muaz b. Cebel, Ebû Musa el-Eş'arî ve İbn Abbas'ın da adı geçmektedir. Örnekler için bkz. Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti* s. 250-251; Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 129-134; Tsilgik, "Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması...", s. 74.

⁶⁷ Abdurrezzak, *Musannef*, V, 340 (no: 9720); Ahmed, *Müsned*, XXXI, 251 (no: 18928); Buhari, Şurût 15 (no: 2581). Ayrıca bkz. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 140.

Yine, bazı sahâbilerin Hz. Peygamber'in bir kısım tasarruflarını kendi zihinlerinde ölçüp-tartıp tenkit etmeleri ve onun vahiy olup olmadığını sorgulamaları da bunun gibidir. Sözge-limi, ailecek köle olarak yaşayan Muğis isimli sahâbînin hanımı Berîre, Hz. Âişe'nin de yardım etmesiyle mükâtebe olarak hürriyetine kavuştuktan sonra Hz. Peygamber'e gelerek eşinden ayrılmak istediğini beyan etmişti de, Hz. Peygamber ona ayrılmamalarını söylemişti. Nitekim sokaklarda peşinden koşacak ve uğruna gözyaşı dökcek derecede eşini seven Muğis de on-dan boşanmak istemiyordu. Ancak Berîre, önce Hz. Peygamber'in ona söylediklerinin "*bir emir*" olup olmadığını sormuş, sonra da emir olmadığını fakat kendisinin sadece aracılık etti-ğini öğrenince "Benim bu konuda ona ihtiyacım yok!" diyerek kararından vaz geçmemişti.⁶⁸ Bu örnek, Hz. Peygamber'in bir konudaki tercihinin/yönlendirmesinin, hem de kölelikten he-nüz yeni kurtulmuş bir kadın sahâbî tarafından nasıl da geri çevrilebildiğini ve daha da ötesi, buna cüret edilebildiğini göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir. Hz. Peygamber'in (s.a.) kendi hayatında uygulamalı olarak sahabe-i kirama öğrettiği eleştirel zihniyet ve engin hoşgörü dışında başka bir izahla bunu açıklayabilmek mümkün değildir.

Sahabeden tenkit zihniyetinin öncü isimlerinden biri kuşkusuz Ömer b. el-Hattab'dır. Onunla ilgili pek çok örnek zikredilebilmesi mümkün olmakla birlikte biz ikisini hatırlatmakla yetineceğiz. Bir defasında Hz. Ömer, "*imlâs*" yani hamile bir kadının karnına vurularak bebe-ğinin düşürülmesi durumunda, buna sebep olan kişinin cezası (kısas uygulanıp uygulanma-yacağı veya nasıl bir hüküm verilmesi gerektiği vs.) konusunda Hz. Peygamber'den bir söz duyan olup olmadığını sorar. Orada bulunan Muğire b. Şu'be, evet der ve Hz. Peygamber'in bu konuda ceza olarak değerli/makbul bir şey, yani köle/cariye azadını fidye olarak belirle-diğini haber verir. Ne var ki böyle ciddi bir konuda işini garantiye almak isteyen Hz. Ömer Muğire'den acele etmemesini ve kendisini destekleyen bir delil/şahit getirmesini ister. Bunun üzerine o da telaşla gider ve aynı konuya şahitlik eden Muhammed b. Mesleme'yi getirerek durumun vuzuha kavuşmasına yardımcı olur ve Hz. Ömer'in tenkitçi bakışlarından/takibin-den kurtulur.⁶⁹

Yine Hz. Ömer, çok meşgul olduğu bir sırada yanına gelen, kapısını çalan, ancak bir müddet sonra kendisiyle görüşmeden oradan ayrılan Ebû Musa el-Eş'arî'yi yanına çağırıp neden böyle davrandığını sormuş; o da böyle emrolduklarını, yani Hz. Peygamber'den bu yönde bir söz işittiğini, onun bir kapıyı üç defa çalıp da içeri girmesine izin verilmezse dönüp gidilmesini emrettiğini söylemişti. Hz. Ömer biraz da sert bir üslupla ondan şahit istediğinde ise; Ebû Musa, Ebû Sa'îd el-Hudri'yi şahit göstermekle ancak Hz. Ömer'den -tabiri caizse- paçasını kurtarabilmişti.⁷⁰

⁶⁸ Mesela bkz. Buhâri, Talâk 15 (no: 4979); Ebû Dâvud Talâk 19 (no: 2231); Nesâi, Âdâbü'l-Kudât 28 (no: 5417).

⁶⁹ Mesela bkz. Buhâri, İ'tisâm 13 (no: 6887); Müslim, Kasâme 39 (no: 1689).

⁷⁰ Mesela bkz. Buhâri, İ'tisâm 22 (no: 6920); Müslim, Âdâb 33 (no: 2153).

Bu iki örnek de, iyi bir yönetici olarak Hz. Ömer'deki tenkit zihniyetini ve onun özellikle Hz. Peygamber'e isnâd edilerek bir nevi resmiyet kazandırılan ciddi konularda getirilen haberleri mutlaka eleştiri süzgecinden geçirip araştırma gereği hissettiğini çok net bir biçimde göstermektedir.

Konuyla ilgili güzel bir örnek de yine müçtehit sahâbilerden Abdullah b. Abbas'a aittir. İbn Abbas, Hz. Peygamber devri sonrasında yani tâbiün döneminde, ehl-i kitapla sıkı bir irtibat halinde olan ve onların din adamlarına sorular soran kimselere yönelik ağır tenkitlerde bulunmuştur. Nitekim İbn Abbas'ın şöyle dediğini görüyoruz:

“Sizler ehl-i kitaba nasıl olur da sorular sorarsınız! Hâlbuki Rasûlullah'a (s.a.) indirilen, sizin saf, arı duru/ tertemiz bir şekilde okuyup durduğunuz Kitabınız (Kur'an) daha yenidir! O (Kur'an) sizlere ehl-i kitabın Allah'ın kitabını tebdil ve tağyir ettiklerinden (değiştirdiklerinden), az bir menfaat karşılığında elleriyle kitaba (bir şeyler) yazıp 'Bu Allah katındandır!' dediklerinden bahsediyor. Dikkat edin! Size gelen ilim (vahiy/Sünnet), onlara sorular sormanızı yasaklıyor. Hayır, vallahi biz onlardan birinin size gelip de, size indirilen şey hakkında soru sorduğunu (bir gün olsun) görmedik!”⁷¹

Örnekten açıkça görüldüğü üzere İbn Abbas, toplum içinde yaygın bir şekilde gördüğü ve yanlış olduğunu düşündüğü, Hristiyan ve Yahudi kutsal kitaplarına müracaat edilip onlarla yakın temas sağlanmasını sarih bir şekilde eleştirmiştir. Şüphesiz onun bu endişesi, başka din mensuplarının kutsal saydıkları kitaplara sıradan halk tabakası tarafından ilgi gösterilmesine yönelik olmalıdır. Yoksa Kur'an konusunda derin bilgiye ve altyapıya sahip kimselerin, ihtiyaç halinde o kitapları incelemesinde bir sorun olmadığı gibi, aynı zamanda *“ehl-i kitapla en güzel şekilde mücadele”⁷²* edilebilmesi için bu gerekli bir şeydir de. Ancak sıradan müslümanların kendi kutsal kitapları olan ve başka kitaplara ihtiyaç bırakmayan Kur'an-ı Kerim'i merkeze almaları yönünde uyarılarda bulunmak kadar da doğal bir şey olamaz. İşte kanaatimizce Abdullah b. Abbas'ın tenkitleri bu merkezde düşünülmesi gereken hususlardandır.

Sahabenin ortaya koyduğu tenkit zihniyetini ve olaylara eleştirel bakışı gösteren daha birçok örnek göstermek mümkündür.⁷³ Ancak buraya kadar verdiğimiz örnekler maksadımızı anlatmaya kâfidir. Bu örneklerle ortaya koymaya ve göstermeye çalıştığımız husus; tenkidi bakış açısının teolojik kaynaklarının en başta Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olduğu ve özellikle

⁷¹ Mesela bkz. Buhâri, İ'tisâm 25 (no: 6929), Şehâdât 29 (no: 2539), Tevhid 42 (no: 7084, 7085).

⁷² Ankebût, 29/46.

⁷³ Bu cümleden olarak, Hz. Ali'nin hadis rivayet eden kimi râvilere yemin ettirmesini (Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 518 (no: 652); Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, s. 15); Hz. Âişe'nin, yeğeni Urve'yi göndererek rivayet ettiği bir hadis konusundaki hafızasını denemek amacıyla, Abdullah b. Amr'ı iki ayrı hacda test/tenkit etmesini (Buhâri, İ'tisâm 7 (no: 6877)); yine Âişe'nin, Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer, ölüye, ailesinin arkasından ağlaması yüzünden azap edildiğine dair bir hadis nakledince bunun Kur'an'a aykırı olduğunu, zira orada bir kişinin işlediği günahtan ötürü diğer bir kişinin sorumlu tutulmayacağını bildirdiğini (el-En'am 6/164) hatırlatmasını (Müslim, Cenâiz 9 (no: 23 (929)) zikredebiliriz. Hz. Âişe'nin bir kısım sahabeye yönelttiği kimi eleştiri noktalarını Zerkeşi'nin (ö. 794/1392) bir kitapta topladığından da daha önce bahsetmiştik.

müçtehit sahâbilerin de davranışlarında sergiledikleri çok sayıda örnekle adeta eleştirel düşünce dersi verdikleridir.

Sahabe sonrasında bu tenkit zihniyetinin ne kadar daha işletildiği konusu tartışılabilir ancak, İslâm dünyasının günümüzdeki parçalanmış ve geri kalmış halini görünce bu konuda çok da iyi durumda olduğumuzu söyleyebilmemiz mümkün görünmüyor. Aliya İzzetbegoviç'in bu anlamda şu teklifi gayet makul görünmektedir: "Ben olsam Müslüman Doğu'daki tüm mekteplere 'eleştirel düşünce' dersleri koyardım. Batı'nın aksine Doğu bu acımasız mektepten geçmemiştir ve birçok zaafın kaynağı budur."⁷⁴ Esasen Aliya'dan önce Nurettin Topçu da benzer tekliflerde bulunmuştur.⁷⁵ Burada eski defterleri tekrar açıp da ihtilaf noktalarını ortaya saçmaktansa; bizim benimsediğimiz çözüm yolunun da, tarihi köklerinin Kur'an, Sünnet ve sahabe hayatında olduğunu yukarıdan beri göstermeye çalıştığımız ve tarihte daha çok Hanefî-Mâtürîdî çizginin temsil ettiği Ehl-i Rey'in tenkit zihniyetinden, eleştirel bakış açısından geçtiğini söylemekle yetiniyoruz.

İslâm'ın özünde bulunan tenkit işinin hadis tarihinde râvi/ricâl tenkidi olarak kendini gösterdiğine; cerh-ta'dil ilminin varlık sebebi olan işbu ricâl tenkidinin de ayette dile getirilen: "*Ey iman edenler! Bir fâsık size haber getirdiğinde onu araştırın...*"⁷⁶ emrinin bir gereği olarak icra edildiğine işaret etmiştik. Söz konusu ayet-i kerime ise hem haber getiren "râvinin" hem de getirilen "haberinin" içeriğinin araştırılmasının gereğini bildirmektedir. Biz ise bu kısa çalışmamızda ancak araştırılması gereken iki şeyden birini teşkil eden "râvi" üzerinde durmaya çalıştık.

D. Sonuç

Bu makalemizde, Türkçede "eleştiri" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılan ve çoğu zaman bir olumsuzluğa işaret ettiği düşünülse de, aslında kelimenin kökeni itibariyle hem olumlu hem de olumsuz değerlendirme yapmak anlamına gelen "tenkit" kelimesinin Hadis Usulündeki karşılığı olan "ricâl tenkidi" konusunun teolojik kökenlerini biraz olsun ortaya koymaya çalıştık. Neticede gördük ki, esasen İslâm toplumu tenkit zihniyetiyle oldukça erken bir devirde tanışmış; özellikle Yüce Allah ve Hz. Peygamber eleştirel bakışın en güzel örneklerini sunarak adeta sahabeye bunun dersini vermiştir. Çünkü gerek ayetlerde gerekse Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetlerinde zaman zaman pek çok konunun eleştirel biçimde ele alındığını tespit ettik. Hatta zaman zaman Allah tarafından Rasûlullah'ın ya da sahabenin bazı davranışlarının da tenkitten kurtulamadığına şahit olduk. Diğer taraftan, bu kaynaklarda gördüğümüz tenkit örneklerinde Allah Teâlâ'nın ve onun kutlu elçisinin daima bu tenkitleri hak ve adalet zemininde gündeme getirdiği yani hakkaniyetten ayrılmadığı da dikkat çekmektedir. Evet, Yüce Allah ve Hz. Peygamber zaman zaman tenkide konu olan davranışları nedeniyle

⁷⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, s. 130.

⁷⁵ Bkz. Topçu, *Yarınki Türkiye*, s. 54-55. Topçu ve İzzetbegoviç'ten naklettiğimiz bu değerlendirmelere dikkatimizi çeken sayın Prof. Dr. İbrahim Maraş'a teşekkür ediyoruz.

⁷⁶ Hucurât, 49/6.

müşrikleri, kâfirleri, münafıkları, Yahudi ve Hristiyanları tenkide tâbi tutmuştur ancak bu tenkit noktalarının hiçbiri gelişigüzel biçimde gündeme getirilmemiş; tam tersine çok güzel bir şekilde gerekçelendirilmiştir.

Daha sonraki devirlerde ise sahabenin kendi aralarında bu tenkit zihniyetini en güzel biçimde işlettiği anlaşılmaktadır. Hadis tarihinde özellikle hicrî birinci asrın ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan *fitne* sonrasında hadis rivayetlerinde kullanılması bir zorunluluk haline alan sened/isnâd kullanımı vasıtasıyla rical tenkidi gündeme gelmiştir. Öyle ki, Hadis ilmiyle başlayan bu rical tenkidi cerh-ta'dil ilmi şeklinde kendini göstermiş ve sahabe hariç Rasûlullah'tan hadis rivayet eden hiçbir insan bu tenkitten kurtulamamıştır. Sahabe ise birbirleri tarafından adalet yönünden değilse de zabt yönünden tenkide tâbi tutulmuştur. Hadis tarihinde görülen bu tenkit faaliyetinin tarih boyunca bir benzerini görmek ya da gösterebilmek ise mümkün değildir.

Netice-i kelâm, tarihte çok güzel bir şekilde işletilmiş olan tenkit zihniyetine günümüz Müslümanları olarak bizler de her zamankinden çok daha muhtacız. Müslüman ilim dünyasını tekrar eski ihtişamlı zamanlarındaki gibi şaha kaldıracak asıl ruhun bu tenkidî bakış açısından geçtiğine inanıyoruz. Bunun için de tarihte daha çok Ehl-i Rey tarafından temsil edilen ve hem naslara hem de akla gereken önemi veren çizginin faydalı olacağını düşünüyoruz.

E. Kaynakça

- Abdurrezzak Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, I-II, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1410.
- Abdurrezzak, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *Musannef*, thk. Habîbürrahman el-A'zamî, I-X, el-Meclisü'l-İlmî Beyrut 1392/1972.
- Ağırman, Cemal, "Müksirün", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 534.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, I-XL, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1420/1999.
- Algül, Hüseyin, "Emîn", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, XI, 111.
- Âlu Humeyd, Sa'd b. Abdullah, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, Dâru Ulûmi's-Sünne, yy., 1419.
- Âşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayeti (Tahammül, Nakil ve Tenkidleri)*, Akyol Neşriyat, İzmir 1981.
- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I,XXV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim, *Divânü Zi'r-Rumme şerhu Ebî Nasr el-Bâhilî rivâyetü Sa'leb*, thk. Abdülkuddûs Ebû Salih, I-III, Müessesetü'l-İmân, Cidde 1982/1402.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Mektebetü's-sevâdî, I-II, Cidde ts.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, I-VII, Dâru İbn Kesîr-Yemâme, Beyrut 1993.
- Çağrıçı, Mustafa, “Fitne”, *DİA*, XIII, ss. 156-159, İstanbul 1996.
- Çeker, Huzeyfe, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, ss. 163-201, s. 164.
- Cezâirî, Tahir, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, I-II, Mektebü'l-matbûât el-İslâmiyye, Halep 1416/1995.
- Dârimî, Abdullah b. Abdîrrahman, *Sünen (Müsnedü'd-Dârimî)*, thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî, I-IV, Dâru'l-Muğni, Riyad 2000.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Şu'ayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabelli, I-VII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2009.
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim el-Ensârî, *Kitâbü'l-âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1355.
- Er, Rahmi, “Tenkit”, *DİA*, XL, ss. 458-461, İstanbul 2011.
- Erul, Bünyamin, “Sahabe Döneminde “Tekzib” Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti: Rivayetlerdeki Tekzîb İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: XXXIX, ss. 455-489.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.
- Erul, Bünyamin, “Cehâletü'r-Râvî” Açısından Sahâbinin Durumu”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı, Tebliğ ve Müzâkereler, Tartışmalı İlmî Toplantı, 27-28 Nisan 2013*, 2013, ss. 167-184.
- Esen, Muammer, “Peygamberlik (Nübüvvet) ve Peygamberler”, *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Ed. Şaban Ali Düzgün, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, ss. 84-99.
- Evgin, Abdulkadir, “Hadis'e Dayalı Bazı Problemlerin Günümüze Yansımaları”, *Dinî Araştırmalar*, 2002, cilt: V, sayı: 13, ss. 177-186
- Eyüpoğlu, Osman - Kurt, Niyazi, “İtaat Kavramının Gereçekleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2019 Cilt: 19 Sayı:2, ss. 347-378.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1397/1977.
- Halife b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysi el-Ufurî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1397.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Câmi'u li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thrc.-tlk., Ebû Abdîrrahman Salah b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr el-Mekkî, *Müsned*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, I-II, Beyrut-Kahire ts.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdîmelik el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim, I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1423/2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Abdillâh el-Kûfî, *Kitâbu'l-musannef fil-ehâdis ve'l-âsâr*, I-VII, Riyad 1409.
- İbn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Sifatü'n-nâr*, thk. Muhammed Hayri Ramazan Yusuf, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997.

- İbn Ebî'l-Avvâm, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed es-Sa'dî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhû ve menâkıbhû*, thk. Latifurrahman el-Behrâicî, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke 1431/2010.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, yy. 1379.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ*, I-XI, İdâretü't-Tıbbâ'atî'l-Müniriyye, Mısır 1348.
- İbn Hişam, Abdülmelik b. Eyyub el-Hımyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, I-VI, Dâru'l-Cil, Beyrut 1411.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme, I-VIII, Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Kahire ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbn Receb, Zeynüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şihab, *Fethu'l-bârî*, thk. Ebü Muaz Tarık b. İvazullah, I-VI, Dâru İbni'l-Cevzî, Dimam 1422.
- İbnü's-Salah, Ebü Amr Osman b. Abdirrahman, *Mukaddime-Ulûmu'l-hadîs*, thk. Abdullatif el-Hümeym- Mahir Yasin el-Fahl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002.
- İbnü's-Sâ'âtî, Muzafferuddin Ahmed b. Ali, *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'l-neyyirayn*, I-II, 1423/2003.
- İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan Zeyyat vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, I-II, Dâru'd-Da've, ts., y.y.
- İmam Muhammed, Ebü Abdillâh b. Hasen eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, I-XII, thk. Muhammed Boynukalın, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1433/2012.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.
- Karadaş, Cağfer, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdilik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", *Usûl- İslam Araştırmaları*, Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006, ss. 57-100.
- Karahan, Abdullah, "İbn Hazm'ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen Yönlerinin Onun Tenkitçi Kimliğine Etkisi- el-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme -", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, 2007, ss. 121-152.
- Keskin, Yusuf Ziya, "İbn Ebî Hâtîm (v. 327/938) ve el-Cerh ve't-ta'dil'indeki Metodu", *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: VII, sayı: 1, ss. 5-29.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî, I-XX, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1384/1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. eş-Şerif, I-II, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.
- Kuzudişli, Bekir, "Men Kezebe Aleyy..." Hadisi ve Lâfzen Mütevâtir Meselesi, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 2007, cilt: VII, sayı: 1, ss. 137-166.
- Muhammed b. Abdirrahman el-Humeys, *eş-Şerhu'l-müyesser ale'l-fikheyne'l-Ebsat ve'l-Ekber el-Mensûbeyn li Ebî Hanîfe*, Mektebetü'l-Furkân, el-İmârâtü'l-Arabiyye 1419/1999.
- Münâvî, Abdurrauf Zeynüddin b. Muhammed, *el-Yevâkît ve'd-dürer fi şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, thk. el-Murtazî ez-Zeyn Ahmed, Mektebetü'r-Rüşd, I-II, Riyad 1999.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbüri, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1412/1991.

- Naim, Ahmed, *Sahih-i Buhari Muhtasari-Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Sekizinci Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, I-IX, Mekteb-ü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, Halep ts.
- Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.
- Râmihürmüzî, el-Kâdî Hasen b. Abdırrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Dârü'l-Fikr, Birinci baskı, Beyrut 1391/1971.
- Süfyan es-Sevrî, Ebû Abdillâh b. Sa'îd b. Mesrûk, *Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403.
- Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, I-VIII, Dâru'l-Ma'rifet, Beyrut 1393.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1420/2000.
- Tatlı, Bekir, *Mimari Hadisleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. İbrahim Atve İvaz, I-V, Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî, Kahire 1395/1975.
- Topçu, Nurettin, *Yarıncı Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- Tsiligkir, Chamnti (Hamdi Çilingir), "Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Râvinin Fakih Olma Şartı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 21 (2010/1), ss. 69-83.
- Üzüm, İlyas, "Rec'at", *DİA*, XXXIV, ss. 504-506.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Johns, I-III, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts.
- Yücel, Ahmet, "Sika", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, ss. 175-176.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, MÜİF Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-İcabe li-iradi ma istedrekethu Aîşe ale's-sahabe*, thk. M. Bünyamin Erul, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004/1425.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *Hiz. Aîşe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. düz. Bünyamin Erul, 2. bs. Kitabiyat Yayınları, Ankara 2002.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî b. Yusuf, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai İmam Mâlik*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411.

RÂWÎ IN HADİTH METHODOLOGY AND THEOLOGICAL BASICS OF RIJAL CRITICISM

Abstract

In this article, we have examined the theological origins of the “rijal criticism” in the Hadith Methodology, which is the equivalent of the word “tankid”, and synonymous with the word “criticism” in Turkish and often used in a negatively. Essentially, the Islamic society met the “critical mentality” at a very early age; especially the Qur’an and the Prophet Muhammad gave the best examples of the critical view and gave its lesson to the Sahaba. It was determined that many issues were critically handled both in the verses of the Qur’an and in the hadiths and Sunna’s of the Prophet. Even, it is noteworthy that sometimes the behavior of the Messenger of Allah or the Sahaba could not get rid of criticism by Allah. On the other hand, it is seen that Allah and his blessed messenger never left rightness in criticism. Because the Qur’an and the Prophet occasionally subjected the polytheists, disbelievers, hypocrites, Jews and Christians to criticism because of some their behaviors, however, these criticism points have been very well justified.

In the later periods, it is understood that the Sahaba operated this criticism mentality in the best way among themselves. “Rijal criticism” came to the agenda in the history of the hadith through the use of “sanad”, which became a necessity to use in hadith narrations, especially after the “fitnah” that began to emerge from the middle of the first hijri century. So this rijal criticism, which began with the knowledge of Hadith, has again shown itself in the form of the knowledge of “Jarh-Ta’dil” in the same area, and all the people who narrated any hadith from the Messenger of Allah, except for the Sahaba, took their share from this criticism. But the Sahaba were criticized by each other in terms of “zabt” (memory power), not in terms of “adâlah” (righteousness). According to us, it is not possible to see or show a similarity of this criticism activity in the history of the Hadith, in this scale in the world.

As a result, we, as Muslims of today, need much more than ever before the criticism mentality, which has been very well run in history. We believe that the real spirit that will raise the Ummah of Islam again as in their old glory in the past passes from this “critical point of view”. For this, we believe that the Hanafi-Maturidi perspective, which was represented by Ahl al-Ray in history and gave importance to both the nasses (Qur’an and Sunnah) and the mind (reason/wisdom), will be useful.

Keywords: Râwî, criticism, critical thinking, sahaba, Ahl al-Ray